

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

УДК 37.015.3(091)(477) «14/16»

Л.П.Петрук

ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ У КОЗАЦЬКІЙ ПЕДАГОГІЦІ (XV-XVIII ст.)

Резюме. У статті акцентується увага на розкритті змісту, форм та методів фізичного виховання дітей та молоді як основи козацької педагогіки, головним завданням якої є виховання свободолюбивої, мужньої, фізично загартованої особистості.

Резюме. В статье акцентируется внимание на раскрытии содержания, форм и методов физического воспитания детей и молодежи как основы казацкой педагогики, главным заданием которой есть воспитание свободолюбивої, мужественной, физически развитой личности.

Resume. In the article the accent was done on the content, form and methods of physical education of children and youth underlying in cossack's pedagogics the main task of which is upbringing brave physically well-tempered person.

Ключові слова: фізичне виховання, фізичне загартування і вишкіл, бойові мистецтва, козацька педагогіка.

Ключевые слова: физическое воспитание, военно-физическая подготовка, боевые искусства, казацкая педагогика.

Key words: physical education, physically well-tempered and development, military discipline, martial art, cossack's pedagogics.

Постановка проблеми. В складних умовах становлення й розвитку української держави актуальною є проблема збереження фізичного та психічного здоров'я підростаючого покоління як основи побудови сучасної цивілізованої держави. Оригінальні зразки психофізичного виховання дітей та молоді знаходимо у козацькій педагогіці, яка вважається частиною народної педагогіки в її вершинному вияві. Головне завдання виховання у козацькій педагогіці зводиться до підготовки фізично здорових, загартованих, мужніх воїнів-захисників рідного народу від чужоземного поневолення. У центрі козацької педагогіки – ідея вільної, незламної у своїх прагненнях до свободи людини. Ця система виховання увібрала в себе ідейно-моральний, емоційно-естетичний, психолого-педагогічний зміст попередньої богатирської епохи у житті наших пращурів – Київської Русі.

Дослідженню довготривалого процесу становлення системи освіти й виховання запорізьких козаків присвячені наукові праці таких вчених як Ведмедки Б.Ф., Задунайського В.С., Приступи С.Н., Кузя В.Г., Руденка Ю.Г., Губко О.Т., Федоренко П.Ф. та ін. [2, 4]. Ретроспективний аналіз літературних джерел свідчить про певну етапність у дослідженні козацької педагогіки залежно від соціально-політичних обставин. Перший етап вивчення традицій козацького виховання пов'язується з кінцем XIX – початком XX ст. і пов'язаний з працями відомих істориків, зокрема: Грушевського М.С., Іванова П.В., Килимника С., Яворницького Д.І.

З 1930 по 1990 рр. ця проблема, за невеликими винятками, практично не досліджувалася. Наступний етап досліджень цієї проблематики пов'язаний із здобуттям української суверенності. В цей період значно зросла кількість дослідників козацької педагогіки. Серед них варто відзначити наукові праці Винничука О.Т., Вальчинського А.Я., Ступарика Б.М., Тимчака Я.В., Кононенка П.І., Левківа В.І., Сергійчука В.І. та ін. У цих та інших наукових працях знаходимо опис та аналіз змісту, форм та методів фізичного виховання дітей та молоді на Запорізькій Січі.

Виокремлення та аналіз цього аспекту козацької педагогіки заслуговує на особливу увагу сьогодні, коли ми намагаємось створити власну дієву й повноцінну систему освіти й виховання молоді. **Завдання дослідження** полягає у розкритті місту, форм та методів фізичного виховання дітей та молоді у середовищі козаків та створеній ними козацькій педагогіці.

Однією з найбільш яскравих сторінок літопису боротьби українського народу за свою незалежність є козацький рух, вільнолюбне українське козацтво, що є гордістю української нації, найвищим її злетом у своєму віковичному розвитку. Однак значна частина сучасної молоді має поверхневе та спрощене уявлення й розглядає козацтво лише як військове утворення. Насправді ж

воно було не тільки військовим утворенням, а й соціальним, політичним, державним, педагогічним, культурно-історичним явищем. Багатогранною була діяльність козаків як звитязних воїнів, вільнолюбивих громадян, політичних і державних діячів, творців високого мистецтва й мудрих вихователів підрастаючого покоління. Козацький визвольний рух породив унікальне явище у східнослов'янській та й світовій культурі – козацьку педагогіку, своєрідну систему виховання, яка була однією з найкращих для свого часу, про що свідчать висловлювання зарубіжних дослідників у науковій праці Січинського В. «Чужинці про Україну», а саме: «...вони можуть змагатися зі спартанцями суворістю свого виховання». Сюди приходили вчитися воєнному ремеслу, вправлялись у морських походах, пробували свого хисту в якійсь відважній вилазці...» і далі «... більшість українців у молоді роки воювали в рядах запорізького війська» [5, 154].

Зважаючи на численні військові походи, запорізькі козаки велику увагу приділяли фізичній досконалості людини. Як свідчать літописи, фізично слабку людину січове товариство ніколи не брало у старшини. З цього приводу німецький дослідник Мюллер Й. писав: «Військо без вождя – тіло без душі, а у міцного вождя – міцне тіло. Виходячи з військової необхідності, вони вибирають вождя серед сильних людей. Таким могутнім вождем був Іван Підкова, гетьман низових козаків, який був такої міцної породи, що гнув підкови. Ось чому за ним закріпилося прізвисько – Підкова» [3, 131].

Хороший фізичний розвиток мали козацькі старшини Б.Хмельницький, С.Сагайдачний, І.Богун, І.Свірчевський та ін. Як свідчать дослідники, більшість запорізьких козаків свій вільний час використовували для фізичної підготовки: об'їжджали коней, вправлялися у стрільбі, фехтуванні на шаблях тощо. Аналогічні свідчення наводить Д.І.Яворницький: «Хто об'їжджав коня, хто розглядав зброю, хто вправлявся у стрілянні, а хто просто лежав на боку... розповідаючи про власні подвиги на війні...» [7, 254].

Дозвілля козаків заповнювалось різноманітними фізичними вправами: змагання з плавання, бігу, веслування, боротьби, боїв на кулачки тощо. Всі ці вправи мали військово-прикладну спрямованість і були хорошим засобом фізичного вишколу запорожців.

Слід зазначити, що у системі військово-фізичного виховання козака особлива увага приділялась вихованню воїна-вершника, так як вершник – це було уособлення відваги, спритності, сили й витривалості. Козаки любили витривалих і прудконогих коней, тому не випадково козак звертався до свого коня як до живої розумної істоти, називаючи його своїм братом. За словами дослідника І.Красінського, запорожці мали коней гарних і особливо придатних до невеликих сутічок. Сідло на коні вони влаштовували таким чином, щоб можна було легко повертатися на всі сторони й стріляти з лука.

Аналогічні описи знаходимо у праці Франчука І. «Як воювали козаки»: «Вудила, сідла і стремена для коней були довгими. За звичаєм, чим краще запорожець вбирав свого коня, тим більше була у нього слава. Об'їздивши свого коня, молоді козаки виїжджали за січові окопи на показові змагання – герці, де показували на конях всілякі вигадки: розігнавши коня ставали ногами на кульбаку, підкидали догори шапку і влучали в неї кулею з рушниці; перестрибували кіньми рівчаки і тини; вибігали на високі кургани; рубалися один з одним на шаблях до «першої крові» [6].

Вершиною козацької системи вдосконалення людини були бойові мистецтва: танець-гопак, гойдок, спас, козацьке характерництво. Відмінною рисою найпопулярнішого танцю-гопака є те, що його основу становлять важкі кроки-стрибки, стійки, пересування, приземлення, способи враження супротивника, прийоми захисту тощо. Важливими елементами техніки бойового гопака були способи враження супротивника. Вони розподілялися на удари різними частинами тіла (руками, тулубом, головою, ногами) й предметами (палицею, списом, шаблею, бунчуком). Ці прийоми здійснювалися або на місці або у стрибку в повітрі. Звідси й назви – «повзунці», «копняки», «тинки», «розніжка», «щупак» та ін. Кожен з цих прийомів передбачає свою техніку виконання.

Володіли козаки й іншою системою козацької боротьби – «гойдок». Вона була призначена, в основному, для розвідників-пластунів. За цією системою боєць «приклеювався» до суперника, повторював усі його рухи, а у випадку помилки нападав на нього й брав у полон чи знешкоджував. Найменш відомою сьогодні є система козацької боротьби «спас». Вона мала не атакуючий, а суто оборонний характер. Для неї характерне філігранне, скрупульозне відпрацювання блокування дій супротивника.

Значний виховний і пізнавальний потенціал серед бойових мистецтв козаків мав цілий пласт культури – козацьке характерництво. У середовищі козаків виокремлювалися й такі воїни, які миттєво уміли концентрувати всю внутрішню енергію в ту частину тіла, куди спрямовувався удар противника, щоб його не відчувати. Воїни-характерники вміли залякати ворога, навіювати йому інформацію про свою силу й непереможність, про те, що їх не бере ні куля, ні шабля, ні вогонь.

На самій Запорізькій Січі виховання юнаків – майбутніх воїнів було підпорядковане фізичному розвитку та загартуванню. Козаки досить ефективно використовували оздоровчі сили природи й гігієнічні чинники оздоровлення та загартування людей. Коли на початку осені хлопчики на Січі починали хворіти на лихоманки, проноси та інші хвороби, їх вивозили на луки, свіжу воду й там вони знаходилися до листопада.

Під впливом регулярних дій зовнішнього середовища (сонця, повітря, води) відбувалося поступове пристосування організму до цих змін, що сприяло профілактиці різноманітних захворювань, зміцненню здоров'я та повноцінному дозволіттю. Саме на це звертали увагу усі мандрівники й дослідники, які відвідували Січ. Зокрема, Г.Боплан писав, що козаки мають міцне здоров'я і майже не знають хвороб [1]. Відомий знавець історії та звичаїв запорізьких козаків Д.І. Яворницький зазначав: «Запорожець не знав ні «цоб» ні «цабе», тому був здоровий, вільний від хвороб, вмирав більше на війні, ніж вдома. Зараз народ слабкий, порожній і недовговічний: як дев'яносто років прожив, то й стежки під собою не бачить, а в старину в сто років людина тільки в силу вбиралась. Тому запорожці жили і весело і довго» [7, 233].

Аналіз історичних документів та свідчень дослідників дає можливість відтворити узагальнену систему загартування молоді у козацькому середовищі, до якої входило: носіння легкого одягу, ходіння з непокритою головою, босоніж із оголеним торсом, постійне перебування на свіжому повітрі, загартування водою, раціональне харчування тощо. Така важлива складова фізичного загартування як постійне перебування на свіжому повітрі сприяла зниженню збуджень нервової системи, покращенню сну, появі бадьорого й життєрадісного настрою, позитивно впливала на роботу серцево-судинної системи.

Великого поширення серед запорожців набуло загартування водою. Як описує дослідник І.Франчук: «Всі козаки вставали до схід сонця і йшли на річку вмиватися або купатися» [6, 61]. Раціональним є те, що козаки приймали водні процедури рано-вранці, коли шкіра рівномірно розігріта, що забезпечувало хорошу судинну реакцію. Така судинна гімнастика (розширення й звуження судин в залежності від температурних умов) дозволяла козакові швидко адаптуватися до різноманітних середовищ.

Серед загартувальних фізичних вправ особливе місце займало плавання. Без уміння плавати вижити в той час було неможливо, разом з тим воно мало велике оздоровче значення, бо зміцнювало серцево-судинну, дихальну та м'язову системи, сприяло гармонійному розвитку особистості. Так як і стародавні слов'яни, запорізькі козаки високо цінували цілющі властивості сонячного проміння, тому жили на берегах річок, озер, ставків. Під дією сонячного проміння у них підвищувався тонус центральної нервової системи, розширювався кров'яний тиск, посилювалось потовиділення, знищувалися мікроби, відбувалась пігментація шкіри.

Одним із важливих компонентів, що забезпечували міцне здоров'я козакам, було раціональне харчування. Основними стравами, якими харчувалися козаки, були: соломаха (густо зварене на воді житнє борошно), тетеря (не дуже густо зварене на квасі житнє борошно чи пшоно), шерба (рідко зварене на риб'ячій ющі борошно), мамалига (тісто з проса чи кукурудзи), пастерма (висушена на сонці баранина). Ласували козаки й м'ясом, зокрема свининою й дичиною, їли багато риби. Специфічною стравою козаків були загреби – коржі, які клали у натоплену піч і загірбали попелом. Головною ознакою козацької їжі була її простота й різноманітність. Міф про надмірне вживання козаками алкоголю залишився лише міфом, тому що людина, яка зловживає алкоголем, деградує у розумовому, моральному, фізичному й психічному плані, що не було характерним для козацького середовища.

Висновок. Факти, виявлені у процесі дослідження цієї проблеми, свідчать про те, що проблема фізичного виховання дітей і молоді в Україні сягає найдавніших часів і особливо гострою й актуальною постала в період XV-XVIII ст., тобто, в період козацького національно-визвольного руху.

На Запорізькій Січі була розроблена ґрунтовна система фізичного та військового навчання, основу якої склали верхова їзда, біг, плавання, пірнання, боротьба, кулачні бої, різноманітні ігри та змагання тощо і була поширена на теренах всієї України. Військово-фізична підготовка забезпечувалася постійним тренуванням у стрільбі з лука й рушниці, фехтуванні, володінні списом, веслуванні. Попасти на Запорізьку Січ та зануритись у життя, сповнене військовою романтики, було заповітною мрією кожного вільнолюбного юнака.

Система фізичного виховання козаків була однією з найкращих для свого часу, про що свідчать оціночні судження зарубіжних та вітчизняних дослідників, які називають її унікальним явищем у східнослов'янській та світовій культурі.

Джерела та література

1. Боплан Г. Опис України. – Львів: Каменярь, 1990. – 301 с.
2. Кузь В.Г., Руденко О.Д., Губко О.Т. Українська козацька педагогіка і духовність. – К.: Слово, 1995. – 116 с.
3. Мюллер Й. Исторична дисертація про козаків //Всесвіт, 1988. – №6. – С.131-137.
4. Приступа Є.Н. Народна фізична культура українців. – Львів: УСА, 1995. – 254 с.
5. Січинський В. Чужинці про Україну. – К.: Довіра, 1992. – 256 с.
6. Франчук І. Як воювали запорожці. – К.: Основа, 1917. – 130 с.
7. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. – У 3 т. – Т.1. – К.: Наукова думка, 1990. – 580 с.

УДК: 93 (477)

О.В. Крупка

ПРИСЯГА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ ТА КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ КИЇВЩИНИ І ВОЛИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

Стаття присвячена висвітленню ролі і місця інституту присяги у литовсько-руському кримінальному праві та кримінальному судочинстві Київщини і Волині у другій половині XVI – першій половині XVII ст.

Ключові слова: присяга, кримінальне право, кримінальне судочинство, земський суд, гродський суд.

Стаття посвящена отображению роли и места института присяги в литовско-русском криминальном праве и криминальном судопроизводстве Киевщины и Волыни во второй половине XVI – первой половине XVII ст.

Ключевые слова: присяга, криминальное право, криминальное судопроизводство, земский суд, гродский суд.

The article is devoted to the role of the institute oath of lithuanian-ruthenian criminal law and criminal procedure Kyiv and Volyn in the second half of the XVI to the first half of the XVII century.

Key words: oath, criminal law, criminal procedure, zemskij court, grodskij court.

Українське право і судочинство литовсько-руського періоду є важливою ланкою у розвитку української судово-правової культури. Перебуваючи на зламі Середніх віків та Нового часу, тогочасні право і суд поєднували у собі традицію та впливи модерної епохи, яка зароджувалася. У сфері теорії права та практичного судочинства продовжували існувати і реалізовуватися докази як правової, так і позаправової природи. До позаправових доказів, які суттєво позначилися на змісті правових норм та характері здійснення правосуддя належить присяга. Серед істориків права поширеною є думка про нерозмежованість литовсько-руського процесу на цивільний і кримінальний [10, с. 668; 6, с. 152]. Відтак інститут присяги застосовувався під час розгляду справ як цивільного, так і кримінального характеру. Предметом дослідження у даній статті є інститут присяги у кримінальному праві та кримінальному судочинстві Київщини і Волині у другій половині XVI – першій половині XVII ст. Реалізація процедури присягання реконструйована за чинним для українських земель Правобережжя законодавством – Статутом Великого князівства Литовського, Руського, Жомойтського 1566 року (далі – Статут ВКЛРЖ) та практичною діяльністю гродських і земських судів Київського та Волинського воєводств.

Окремі аспекти реалізації процедури присягання у кримінальному процесі на українських землях досліджували Г. Демченко [4], М. Максимейко [9], А. Гурбик [3-4]. О. Пятяка розглядає процедуру присягання у кримінальному справах українських воєводств Речі Посполитої у контексті функціонування інституту свідків, що мало важливе значення у вирішенні справи й оголошення вироку [11]. С. Ковальова називає присягу своєрідним різновидом ордалій – «суду Божого», до якої вдавалися за відсутності або недостатності основних речових доказів [6, с. 174]. Н. Старченко аналізує інститут присяги через призму ефективності судочинства на Волині у кінці XVI ст., зокрема як дієвий спосіб підштовхнути сторони процесу до залагодження конфлікту поза судом [15, с. 9].

У Статуті ВКЛРЖ 1566 р. присяга згадується у 11-14 розділах, які містять норми кримінального та кримінально-процесуального права. У них обумовлюється проведення процедури присягання у контексті реалізації кримінального судочинства. У розділ 11 під назвою «Про гвалти і про головизни